

(Ўтмишдан дахшатсиз эртак)

Хукмингизга хавола этилажак бу воқеа хозир учрамайди. Энди замон ўзгача. Йигирма-ўттиз йил аввалги кунларимиз эсга тушса ёмон туш кўргандай чўчиб кетамиз: олий ўқув даргоҳига кирмок учун канчалар азоблар чекканмиз-а! Канчалар огир имтихонлардан ўтганмиз-а! Оламга татийдиган китобларни ўкиб, синовларга тайёрланганмиз-а! Бу азобларсиз ҳам бўлар экан-ку, а? Майли, бу ёгига ўтмаймиз. Ўтмишга мўралаймиз. Мақсадимиз: ёшлар бугунги имтихонларнинг кадрига етишсин. Ёшлар бу баёнимизни ўкигудай бўлишса, ишонмасликлари аниқ. Шу боис, ёзганимизни “хангома” ёки “хикоя” эмас, “эртак”, деб кўйдик..

Бу воқеа Америкадаги чувалчанглар Англияга кўчган йили содир бўлган эди. Ўша йили Думбултой мактабни битирди-ю “институт” дейилгучи даргоҳда ўқиши зарурлиги отаси томонидан ирода килинди. Уларнинг уйларида хотиржамлик ҳукм сурарди. Шу пайтгача варақланмаган бахтиёр дарсликлар безовта килинмасди. Думбултой топшириши лозим бўлган имтихонлар муаллимлар билан келишиб кўйилгандан кейин дарсликларнинг тинчини бузишга хожат бор эканми? Аммо... синовларга икки кун колганда Думбултойнинг осойишта хаётига безовталиқ сукулиб кирай деди. Тип-тиник осмонда момагулдирак гулдирагани каби етказилган хабар фожиадан дарак бермаса ҳам, бош огригини салгина кўзгаб кўйиши мумкин эди. Синовларга икки кун колганда жугрофия фани ўрнига адабиёт фанидан имтихон топшириши шартлиги Думбултойни ҳам эмас, отасини ҳам эмас, балки ўртада турган даллол йигитнинг тинчини олди. Ўпкадаги курт гимирлаб колгандай, у халоватини йўкотди. Лекин калласини йўкотмади. Синовни бошқарадиганларнинг дам ёқасидан кириб, енгидан чикиб; дам эса енгидан кириб, ёқасидан чикиб, енг билан ёқа оралигидаги масофада килиниши лозим бўлган барча амалларни бажариб, ишни дўндирди. Эртага имтихон деган куни окшомда шошилиб келди-ю самоворхонага отланиб турган Тойлокка тайинлади:

-Факат кўп гапирсанг бўлди, тинмайсан, жаврайверасан.

-Нимани гапирай?-деб энсаси котиброк сўради Думбултой.

-Адабиётчилар сергап бўлишади. Гап орасида битта-иккита асарнинг номини, ёзувчининг исмини эсласанг бўлди. Адабиёт ўкигансан-ку? Бирорта асарни биларсан? Думбултой сиз ўйлагандай чала пишган думбулфаҳм йигитча эмас. Кирк кун аввал мактабни аъло бахолар билан тугатган одам дарсда эшитганларини дарров унутармиди? Бир пас ўйланиб туриб, шартта айтиб юборди:

-“Пўлат қандай олинди?” Толстоев асари.

Даллол йигитнинг адабиёт бобидаги билими Думбултойникидан қолишмасди. Адабиёт тарихида “Пўлат қандай тобланди?” деган китоб борлиги, аммо унинг Лев Толстой ўлиmidан анча кейин ёзилганини биров айтмаса, у қаердан билсин? Даллол йигит ўзининг фаҳмини ошқор қилиб кўймаслик учун қошларини сал чимириб, ўйланган бўлди-да, танбех берди:

-Имтихонда ёзувчининг номини тўла айтиш керак. Толстоевнинг исми нима, биласанми? Думбултой ҳам анойи эканми, “хозирча тилга келганини айтворай, кейин сўраб билиб

оларман”, деб қарор қилди:

-Толстоевнинг оти Ойбек-да. Буни ҳамма билади-ку?

-Ҳамма билса ҳам тўлиқ айтавер. Ўқитувчининг эсидан чиқиб қолиши мумкин.

Думбултой таваққал айтганим тўғри чиқиб қолди-ку, деб қувонди. Даллол эса давом этди:

Сенга домла “Навоий ва Пушкин” деган кўшимча савол беради, шуни яхшилаб ўқиб ол, довдираб юрма.

-Братан, адам кўшимча саволга қелишмаганмиз, деганлар-ку?-деб мингирлади Думбултой.

-Энди ука, ўқитувчининг ёнида комиссия ўтиради. Кўшимча саволсиз “беш” кўя олмайди-да.

Думбултой пешонасини тириштирганича жим тураверди. Даллол йигит “бола пакирни ташвишга кўйдим”, деб хижолат бўлди-ю гап чувалашиб, иш бузилмасин, деб тезгина изига қайтди. Думбултой чиндан ҳам ташвишланиб турарди. Аммо унинг ташвиши имтихонда, айникса, кўшимча саволда эмас, балки самоворхонада сабзи-пиёз милтиллаб қайнаб туриши лозим бўлган қозонда. Уни “Садир мижгов эзмаланиб, оловни баландлатиб юборса, ошнинг расвосини чиқаради”, деган ўй қийноққа сола бошлаган эди.

Мактаб билан хайрлашар чоғларида “мустикал ҳаётга қадам кўйяписизлар”, деб муаллимларидан оқ йўл тилагини олган йигитчалар мустикал ҳаётга қадамни самоворхонада кўя бошлаган эдилар. Думбултойнинг бир оз кеч қолгани уларнинг танбеҳи билан тақдирланди. “Ошга ҳам апаздат қиласанми?” деган саволга “Эртага имтихон, домлага учраб қеляпман”, деди. Сўнг дўсти Садирга юзланди:

-Сен адабиётни яхши биласан, “Новвойи ва Пушкин” дегани нима ўзи?

-Ў, барақалла, бу мавзуда ярим кун гапириш керак,-деди Садир, кейин кўзларини юмиб, шеър ўқий бошлади:- “Менга Пушкин бир жаҳон-у, менга Байрон бир жаҳон, лек Наввойидек бобом бор...”

Садир ўқий бошлаган шеърини охирига етказа олмади.

-Бобонгни кўйиб тур, бор, ош ланж бўлиб кетмасин,-деди жўрабоши.

Навоий ва Пушкин масаласи шу зайлда ҳал этилди. Ошдан кейин қайта сўраш Думбултойнинг эсига келмади. Эртасига эрталаб боши қарахтроқ холда туриб, Садирнинг гапларини эсламоқчи бўлди: “Манга Пушкин олам жаҳон”, дедими? Кейин нимади? Ҳа, “вайрон” дедди. Нимани вайрон қилиши керак экан?-Думбултой мияга зўр бериб, сатрни тиклагандай бўлди:-“Манга Пушкин олам жаҳон, манга вайрондир жаҳон...”-Думбултой ўзи тиклаган сатрга ўзи ҳам ишонқирамай яна ўйланди:-Балки “вайрон” эмас, “айрон”дир? Пушкин дегани балки айрон ичгиси келганда ёзгандир буни. “Новвойи бобом бор”, деб гапни чала қилди. Пушкин айрон ичмоқчи бўлса, “қуйиб беришга Новвойи бобом бор”, демокчимиди? Унда Новвойи айронфуруш бўладими?..” Думбултой узок ўйлашни ёқтирмас эди. “Бир гап бўлар”, деб шартта қўл силтади-ю имтихонга жўнаворди.

Думбултой учун уялиш, довдираш, бировнинг салобатидан чўчиш каби одатлар бегона эди. Шу учун тортиниб ўтирмай, имтихон хонасига дадил кирди. Даллол йигитнинг кўрсатмасига амал қилиб, тилига келган сўзларни қайтармай, асосий саволларга дадил-дадил “жавоб берди”. Жавоб беришга навбат кутиб ўтирган болаларнинг хингир-хингир қулгиси эътиборга олинмаса, унинг “жавоб”лари диққат билан тингланди. Айникса, имтихон комиссияси аъзоси киприк қокмай диққат билан эшитди. Ниҳоят,

навбат “беш” бахони таъминлаши лозим бўлган кўшимча саволга келди.

-Навоий ва Пушкин...-деди ўқитувчи Думбултойга хадиксираб караб. Унинг бу карашида “шоирларнинг номларини эшитганмикин?” деган кўркув бор эди.-Уларнинг ижодини қандай ўрганамиз?

-Ништяк қилиб ўрганиб ташлаймиз,-деди Думбултой жавобни хаяллатмай.-Шунака зўр ўрганиб ташлаймиз-ки, уларнинг ўзлари ҳам қойил қолишади. “Кўриб қўй, Пушкин братан, ваабше бунақаси бўлмаган”, дейди Новвойи.

Бу жавобни эшитган ўқитувчининг пешонасини алам билан силашдан ўзга чораси қолмади. “Энди балога қолишим аниқ”, деган кўркувда комиссия аъзосига ўгринча караб қўйди. Навоийдан бир байт, Пушкиндан икки сатр шеър айтиб беришни сўраш ортикча эди. Думбултой эса хали-бери гапни бас қиладиган эмасди. Ўқитувчи ўзини босишга, ачиган гапларни тоқат билан тинглашга қанчалик уринмасин, охири ўзини тутолмай, пичинг билан савол бериб юборганини ўзи ҳам билмай қолди:

-Навоий Пушкинни таниганми?

Саволни беришга берди-ю илоннинг думини босиб олганини англаб, росманасига кўркиб кетди. Комиссия аъзосига яна караб олди. Хайрият, Думбултой бу жиддий саволдан довдираб қолмади. Қўлини орқасига қилиб, бошини сал юкори кўтариб, жавобни тезлаштирди:

-Новвойи билан Пушкин битта улфатда бўлишган. Институтда ўқиб юришганда Новвойи Пушкинга караб: “Ке, братан, бир шеър-пер ёзайлик”, деган. Пушкин “Хоп, оқохон”, деган. Хуллас. у-бу ёзиб, газитга юборишган. Шунака қилиб статялари чиқиб турган. Кейин зўр шоир бўлиб кетишган.

Ўқитувчи Думбултойни сўздан тўхтатиш мақсадида комиссия аъзосига караб, “саволингиз борми?” деб сўради. Комиссия аъзоси гапга чечан бу болага махлиё бўлиб ўтирган эди. Ўқитувчининг мурожаатидан сўнг довдиратиб ташлайдиган савол бермоқчидай бир ўйланиб олди-да, Думбултойга қаттиқ тикилди:

-Айтингчи, биродар... улар қўй боқишганми?

Бу савол хонадаги барчани, хатто Думбултойни ҳам гангитиб қўйди. Қойил қолиш керакким, биринчи бўлиб Думбултой ўзини қўлга олди ва янада дадил гапира кетди:

-Росаям боқишган-да!-шу пайт унинг ёдига кеча самоворхонада Садир айтган сатр тушди:-Улар айрон ичишни яхши кўришган. Серка деган кўчкорларини ойилари соғиб, айрон қилиб берган.

-Кимнинг ойиси, аниқроқ айтинг?-деди комиссия аъзоси.

-Пушкиннинг ойиси-да! У ёшлигида қолхўзда сўт соғувчи бўлиб ишлаган.

Комиссия аъзоси “маъкул” деб бош ирғаб қўйди. Ўқитувчи унинг қулогига шивирлади:

-Жавоблари дуруст, а? “Беш” қўямизми?

-“Беш”га сал тортмай турибди. Жавобда битта хато қилди,-деди комиссия аъзоси.-“Серка” дегани кўчкор эмас, эчки бўлади.

Ўқитувчи ажабланиб турди-да, яна пичирлади:

-Навоий бундан беш юз қирк йил муқаддам яшаган зот. У даврларда қўй “серка” деб аталган. Чунки “серка” шеърини қофияга яхши тушади. Академик Рубеннинг асарларида бу алоҳида қайд этилган.

-Бунини мен ҳам биламан,-деди комиссия аъзоси қошини қимиритиб.-Мен бугунги кун нуқтаи назаридан айтяпман. Умуман... сизга қўшиламан. Бунақа йигитларга фақат “беш” қўйиш керак.

Думбултой имтихонни топширди-ю ташқарида қутиб турган оғайниларига шундай ҳисоб

берди:

-Договор битта бўлса ҳам у номардлар иккита кўшимча савол беришди. Росаям кийин экан. Аммо кийиб ташладим. Чурк этолмай қолишди,-Думбултой комиссия аъзосининг саволига берган жавобини тўғри ёки нотўғрилигига ўзи ҳам гумонда эди. Гумонини аниқлаштириш учун Садирдан сўради:

-Новвойи кўй бокканмиди?

Садирга бу савол галати туюлди. Думбултой хазиллашяпти, деб ўйлаб, хазил билан жавоб берди:

-Йўк, у мол боккан. Хозир ҳам унча-мунча бокиб туради.

Илова: Хар бир эртақнинг ниҳоясида бўлгани каби Думбултой ҳам мурод-максадига етибди. Бирок, комиссия аъзосининг кўшимча савол бергани барча учун сир бўлиб қолаверди. Бу сирдан факат каминагина воқифдир. Агар кизиксангиз, баёни эринмай ўқиганингизнинг муқофоти сифатида сизга айтишим мумкин: комиссия аъзосининг фамилияси Масолиев, асосий хунари зоотехник бўлиб, Марказий имтихон комиссияси котибасининг хатоси тўғриси адабиёт муаллими Мирсолиевнинг ўрнига юборилган эди. Адабиёт муаллими қаерда эди, дейсизми? Қаерда бўларди, бўлажак мол дўхтирлари унга зоологиядан имтихон топширишаётган эди.